

Ο Ίων Δραγούμης
ως πολιτικός διανοητής

ΣΥΓΓΡΑΦΕΑΣ: **Σταμάτης Μαμούτος**
ΕΠΙΜΕΛΕΙΑ ΚΕΙΜΕΝΟΥ - ΔΙΟΡΘΩΣΗ: **Σταμάτης Μαμούτος**
ΣΧΕΔΙΑΣΜΟΣ ΕΞΩΦΥΛΛΟΥ: **Άλκηστις Ν. Οικονομοπούλου**
ΗΛΕΚΤΡΟΝΙΚΗ ΣΕΛΙΔΟΠΟΙΗΣΗ: Ατελιέ εκδόσεων

Έκδοση: Αθήνα, Νοέμβριος 2025

ISBN: 978-960-468-430-4

ΑΚΟΛΟΥΘΗΣΤΕ ΜΑΣ
ΣΤΑ SOCIAL MEDIA

© Copyright ΕΚΔΟΣΕΙΣ ΜΙΧΑΛΗ ΣΙΔΕΡΗ

Ανδρέα Μεταξά 28 και Θεμιστοκλέους, Εξάρχεια, 106 81 Αθήνα Τηλ.: 210 3301161-2-3
e-mail: info@siderisbooks.gr • www.siderisbooks.gr

Απαγορεύεται η αναπαραγωγή του έργου ή μέρους αυτού χωρίς την έγγραφη άδεια του εκδότη. Το παρόν αποτελεί προϊόν μυθοπλασίας. Τα πρόσωπα, τα ονόματα και οι καταστάσεις είναι φανταστικά. Οποιαδήποτε ομοιότητα είναι συμπτωματική.

ΟΙ ΕΚΔΟΣΕΙΣ ΜΑΣ

ΠΑΙΔΙΚΑ ΒΙΒΛΙΑ ΟΛΩΝ ΤΩΝ ΗΛΙΚΙΩΝ

Εικονογραφημένα Παραμύθια • Κόμικς • Παιδική και Εφηβική Λογοτεχνία

ΕΛΛΗΝΙΚΗ ΚΑΙ ΞΕΝΗ ΛΟΓΟΤΕΧΝΙΑ

Μυθιστόρημα • Ποίηση • Θέατρο • Δοκίμιο

ΜΕΘΟΔΟΙ ΕΚΜΑΘΗΣΗΣ ΞΕΝΩΝ ΓΛΩΣΣΩΝ & ΕΛΛΗΝΙΚΩΝ

Εκπαιδευτικά • Σχολικά Βοηθήματα • Ιταλικά Εκπαιδευτικά

• Δίγλωσσα Λεξικά • Δίγλωσσοι Διάλογοι

ΕΠΙΣΤΗΜΗΣ / ΦΙΛΟΣΟΦΙΑΣ / ΙΣΤΟΡΙΚΑ / ΠΟΙΚΙΛΗΣ ΥΛΗΣ

Εκδίδουμε έργα για παιδιά και ενήλικες.

Προβάλλονται και προωθούνται στην Ελλάδα και στο εξωτερικό.

Διαβάζουμε Έλληνες συγγραφείς. Στηρίζουμε το ελληνικό βιβλίο.

www.siderisbooks.gr

Σταμάτης Μαμούτος

**Ο Ίων Δραγούμης
ως πολιτικός διανοητής**

ΠΕΡΙΕΧΟΜΕΝΑ

ΕΙΣΑΓΩΓΗ.....	1
ΜΕΡΟΣ 1.....	9
ΕΡΜΗΝΕΥΤΙΚΕΣ ΠΡΟΣΕΓΓΙΣΕΙΣ.....	9
ΚΑΙ ΜΕΘΟΔΟΛΟΓΙΚΕΣ ΕΠΙΛΟΓΕΣ	9
Ο ΊΩΝ ΔΡΑΓΟΥΜΗΣ ΣΤΗΝ ΒΙΒΛΙΟΓΡΑΦΙΑ.....	11
«Λοξίας διανοητής».....	11
Προσεγγίσεις στον Δραγούμη μέχρι το τέλος του Β΄ Παγκοσμίου Πολέμου.....	12
Προσεγγίσεις στον Δραγούμη κατά την περίοδο του ελληνικού εμφυλίου πολέμου.....	23
Ο Δραγούμης στην βιβλιογραφία από την δεκαετία του '50 ως εκείνη του '90 ..	28
Νεότερες ακαδημαϊκές προσεγγίσεις στον Δραγούμη	34
Ο Δραγούμης ως διαρκής ερευνητική πρόκληση	42
Η ΙΔΕΟΛΟΓΙΑ ΠΟΥ ΑΝΑΖΗΤΩ. ΠΡΟΔΡΟΜΙΚΟΣ ΦΑΣΙΣΜΟΣ Ή ΜΗΠΩΣ ΚΑΤΙ ΑΛΛΟ; 44	
Ερωτήματα για την ιδεολογία του φασισμού	44
Η ιδεολογία του φασισμού και το κίνημα σκέψης της γενιάς του 1890	49
Πότε γεννήθηκε ο φασισμός;	52
Η ΠΟΛΙΤΙΚΗ ΘΕΩΡΙΑ ΤΟΥ ΑΝΤΙΔΙΑΦΩΤΙΣΤΙΚΟΥ ΡΟΜΑΝΤΙΣΜΟΥ	57
Τι ήταν ο Ρομαντισμός;	57
Ρομαντισμός ή Ρομαντισμοί;.....	60
Σύνδεση συντηρητικού εθνικισμού και σοσιαλισμού πριν τον φασισμό	62
Συμπεράσματα	67
ΟΙ «ΘΕΜΕΛΙΩΔΕΙΣ ΑΡΧΕΣ» ΤΗΣ ΙΔΕΟΛΟΓΙΑΣ ΤΟΥ «ΑΝΤΙΔΙΑΦΩΤΙΣΤΙΚΟΥ ΠΟΛΙΤΙΚΟΥ ΡΟΜΑΝΤΙΣΜΟΥ»	69
Η ΕΝΝΟΙΑ ΤΟΥ «ΕΘΝΟΥΣ» ΣΤΟΝ ΠΟΛΙΤΙΚΟ ΡΟΜΑΝΤΙΣΜΟ	72
Ο ορθολογιστικός Διαφωτισμός.....	72
Η ρομαντική κριτική στον ορθολογιστικό Διαφωτισμό	75
Το «πολιτικό έθνος» του Διαφωτισμού και το «πολιτιστικό έθνος» του Ρομαντισμού	80
Η κληρονομιά του Χέρντερ.....	84
ΟΙ ΞΕΧΩΡΙΣΤΟΙ ΑΝΘΡΩΠΟΙ ΩΣ «ΗΡΩΕΣ ΤΗΣ ΙΣΤΟΡΙΑΣ».....	91
Οι ρομαντικοί ποιητές ως πρότυπα «ξεχωριστών ανθρώπων»	91
Η έννοια του «ήρωα» στην σκέψη του Καρλάιλ	95
Η ΚΡΙΤΙΚΗ ΤΗΣ ΦΙΛΕΛΕΥΘΕΡΗΣ ΝΕΩΤΕΡΙΚΟΤΗΤΑΣ ΣΤΟ ΟΝΟΜΑ ΤΩΝ ΑΞΙΩΝ ΤΗΣ «ΠΑΡΑΔΟΣΗΣ»	101
Η παράδοση ως έννοια της συντηρητικής σκέψης	101
Η παράδοση ως έννοια του ρομαντικού συντηρητισμού	104
Παραδοσιοκρατία και ρομαντική κριτική της νεωτερικότητας.....	107
Παραδοσιοκρατική εναντίωση στο νεωτερικό κράτος	113

II

Η ΑΝΤΙΘΕΣΗ ΣΤΟΝ ΟΙΚΟΝΟΜΙΚΟ ΦΙΛΕΛΕΥΘΕΡΙΣΜΟ ΚΑΙ Η ΕΠΙΚΛΗΣΗ ΕΝΟΣ ΚΟΙΝΟΤΙΣΤΙΚΟΥ ΣΥΝΕΡΓΑΤΙΣΜΟΥ	118
Παραδοσιοκρατικός σοσιαλισμός και ταξική συνεργασία.....	118
Παρεμβατικός συντηρητισμός ή ολοκληρωτικό κράτος;	121
Αισθητική και ηθική κριτική στον οικονομικό φιλελευθερισμό.....	123
Νεότερες θεωρητικές απόπειρες εθνικιστικού σοσιαλισμού	127
Η ΕΝΣΩΜΑΤΩΣΗ ΜΟΝΤΕΡΝΩΝ ΔΙΑΝΟΗΤΙΚΩΝ ΣΧΗΜΑΤΩΝ ΣΤΟ ΕΡΜΗΝΕΥΤΙΚΟ ΠΛΑΙΣΙΟ ΤΟΥ ΠΑΡΑΔΟΣΙΑΚΟΥ ΡΟΜΑΝΤΙΣΜΟΥ	130
Εκμοντερνισμένος Ρομαντισμός.....	130
Το παράδειγμα του Ζωρζ Σορέλ	131
Η «παρακμή» και το ρομαντικό όραμα του «νέου ανθρώπου»	138
Συντηρητική επανάσταση και αντιδραστικός μοντερνισμός	141
Κοινωνικός δαρβινισμός.....	146
Avant Garde	150
Αντιδιαφωτιστική πρωτοπορία στον Ρομαντισμό.....	153

ΜΕΡΟΣ 2 157

Ο ΊΩΝ ΔΡΑΓΟΥΜΗΣ ΩΣ ΔΙΑΝΟΗΤΗΣ	157
ΜΙΑ ΣΥΝΤΟΜΗ ΠΟΛΙΤΙΚΗ ΒΙΟΓΡΑΦΙΑ ΤΟΥ ΊΩΝΟΣ ΔΡΑΓΟΥΜΗ.....	159
Οικογενειακό περιβάλλον και ιστορικό πλαίσιο μέχρι την ενηλικίωση.....	159
Ο ΊΩΝ ΔΡΑΓΟΥΜΗΣ ΜΕΧΡΙ ΤΗΝ ΕΝΑΡΞΗ ΤΩΝ ΒΑΛΚΑΝΙΚΩΝ ΠΟΛΕΜΩΝ	168
Η ΣΥΓΚΡΟΥΣΗ ΜΕ ΤΟΝ ΒΕΝΙΖΕΛΟ	180
ΕΘΝΙΚΟΣ ΔΙΧΑΣΜΟΣ, ΕΞΟΡΙΑ ΚΑΙ ΔΟΛΟΦΟΝΙΑ ΤΟΥ ΊΩΝΟΣ ΔΡΑΓΟΥΜΗ.....	193
Ο ΊΩΝ ΔΡΑΓΟΥΜΗΣ ΩΣ ΔΙΑΝΟΗΤΗΣ ΤΗΣ ΙΔΕΟΛΟΓΙΑΣ ΤΟΥ ΑΝΤΙΔΙΑΦΩΤΙΣΤΙΚΟΥ ΠΟΛΙΤΙΚΟΥ ΡΟΜΑΝΤΙΣΜΟΥ.....	203
Ο ΡΟΜΑΝΤΙΚΟΣ ΕΘΝΙΚΙΣΜΟΣ ΤΟΥ ΊΩΝΟΣ ΔΡΑΓΟΥΜΗ	204
Νεανικές αμφιταλαντεύσεις.....	204
Οι πρώτες εθνικιστικές προσεγγίσεις.....	207
Ρομαντικός εθνικισμός. Ανάμεσα στο ΕΓΩ και το ΕΘΝΟΣ.....	211
Νεορομαντικός εθνικιστής στις αρχές του 20 ^{ου} ΑΙΩΝΑ.....	215
Ενάντια στον ορθολογισμό και τον διεθνισμό	223
Εχθροί του έθνους	227
Ρομαντικός εθνικισμός και ιστορικό πεπρωμένο.....	230
Κρίση εμπιστοσύνης	234
Εθνικιστής μέχρι το τέλος;	240
Ο ΊΩΝ ΔΡΑΓΟΥΜΗΣ ΚΑΙ Η ΙΔΕΑ ΤΟΥ «ΞΕΧΩΡΙΣΤΟΥ ΑΝΘΡΩΠΟΥ».....	245
Ο «ήρωας» στον ελληνικό Ρομαντισμό	245
Η πρώιμη «ηρωολατρεία» του Δραγούμη	247
Ο Ίων Δραγούμης στον ρόλο του ρομαντικού ήρωα	251
Ρομαντικός «ήρωας», εθνικισμός και πόλεμος.....	259
Από τον ρομαντικό «ήρωα» στην «ελίτ αξιών».....	266
Αμφιταλαντεύσεις	272
Αποστασιοποίηση του Δραγούμη από τον ελιτισμό.....	278

Ο ΊΩΝ ΔΡΑΓΟΥΜΗΣ ΚΑΙ Η ΚΡΙΤΙΚΗ ΤΗΣ ΦΙΛΕΛΕΥΘΕΡΗΣ ΝΕΩΤΕΡΙΚΟΤΗΤΑΣ ΣΤΟ ΟΝΟΜΑ ΤΩΝ ΑΞΙΩΝ ΤΗΣ ΠΑΡΑΔΟΣΗΣ	284
Παραδοσιοκράτης ενάντια στον δυτικό	284
πολιτισμό	284
Παραδοσιοκράτης ενάντια στο νεωτερικό κράτος	287
Η διφυής παράδοση	292
Παραδοσιοκρατικός λαϊκός «μεσαιωνισμός» ενάντια στον κλασικισμό	295
Η «ενότητα στον χρόνο» ως ιδέα του ΕΛΛΗΝΙΚΟΥ ΡΟΜΑΝΤΙΣΜΟΥ	297
Ρομαντικός παραδοσιοκράτης ενάντια σε μαρξιστές και φιλελεύθερους	303
Η διαχρονική σύγκρουση των δυο ελληνικών παραδόσεων	307
Δημοτικισμός	314
Κοινοτισμός	322
Ενάντιος στον κόσμο της νεωτερικότητας	336
ΠΡΟΣΕΓΓΙΣΕΙΣ ΤΟΥ ΊΩΝΟΣ ΔΡΑΓΟΥΜΗ ΓΙΑ ΤΗΝ ΕΘΝΙΚΗ ΠΑΡΑΓΩΓΗ ΚΑΙ ΤΗΝ ΟΙΚΟΝΟΜΙΑ	338
Δραγούμης και σοσιαλισμός	338
Αρχική αντίθεση στον σοσιαλισμό και ιδεολογικές αντιπαραθέσεις στον Νουμά	340
Σταδιακή μετατόπιση	353
Υιοθέτηση σοσιαλιστικών ιδεών	360
Εθνικιστής και σοσιαλιστής	366
Συνεργατικός συντηρητικός σοσιαλισμός	374
Η ΕΝΣΩΜΑΤΩΣΗ ΜΟΝΤΕΡΝΩΝ ΔΙΑΝΟΗΤΙΚΩΝ ΣΧΗΜΑΤΩΝ ΣΤΗΝ ΡΟΜΑΝΤΙΚΗ ΣΚΕΨΗ ΤΟΥ ΊΩΝΟΣ ΔΡΑΓΟΥΜΗ	385
Σπένσερ	385
Νίτσε	390
Σοσιαλισμός και φυλετισμός	399

ΜΕΡΟΣ 3.....405

Ο ΊΩΝ ΔΡΑΓΟΥΜΗΣ ΩΣ ΠΟΛΙΤΙΚΟΣ.....405

Ο ΊΩΝ ΔΡΑΓΟΥΜΗΣ ΜΕΧΡΙ ΤΗΝ ΕΝΑΡΞΗ ΤΟΥ Α΄ ΠΑΓΚΟΣΜΙΟΥ ΠΟΛΕΜΟΥ ΚΑΙ Ο «ΕΛΛΗΝΟΘΩΜΑΝΙΣΜΟΣ»	407
Ρομαντικός εθνικισμός σε συνθήκες ΠΟΛΙΤΙΚΗΣ ΚΡΙΣΗΣ	407
Μεγάλη Ιδέα	413
Μακεδονικός αγώνας και «ελληνοθωμανισμός»	421
Ρομαντικός «ανατολισμός»	423
Οργάνωσις Κωνσταντινουπόλεως και «ελληνοθωμανισμός»	427
Βαλκανική Συμμαχία και Μεγάλη Ιδέα	440
«Ρομαντικός αριστοκράτης» ενάντια στην φιλελεύθερη μπουρζουαζία	445
Διαφωνία για τον Α΄ Βαλκανικό Πόλεμο	446
Ο ΊΩΝ ΔΡΑΓΟΥΜΗΣ ΩΣ ΒΟΥΛΕΥΤΗΣ ΚΑΤΑ ΤΗΝ ΠΕΡΙΟΔΟ ΤΟΥ ΕΘΝΙΚΟΥ ΔΙΧΑΣΜΟΥ	449
Αφιλόξενο πολιτικό περιβάλλον	449
Μετασχηματισμός του «ελληνοθωμανισμού»	453

IV

Βουλευτής.....	455
Εθνικός Διχασμός.....	460
Ουδετερότητα εναντίον της «ξενομανίας»	465
Ο Δραγούμης στην κορύφωση του Εθνικού Διχασμού	475
Ξενόδουλη αστική τάξη, αγνός λαός και αληθινή αριστοκρατία.....	483
Τελευταίο τεύχος της Πολιτικής Επιθεώρησης πριν την εξορία	489
Ο ΊΩΝ ΔΡΑΓΟΥΜΗΣ ΚΑΤΑ ΤΗΝ ΤΕΛΕΥΤΑΙΑ ΠΕΡΙΟΔΟ ΤΗΣ ΖΩΗΣ ΤΟΥ	494
Υπομνήματα στην Συνδιάσκεψη της Ειρήνης και νέος «ελληνοθωμανισμός»... ..	494
Τρεις άξονες πολιτικής δράσης	502
Εξωτερική πολιτική	503
Δραγούμης και Ποντιακό Ζήτημα.....	508
Ανατολιστές, ανασυγκρότηση του έθνους και μετασχηματισμός του κράτους .	529
Συνταγματική κανονικότητα και πραξικόπημα για την ανατροπή του Βενιζέλου	538
Τρίτος πολιτικός πόλος και διαφωνίες	550
ΣΥΜΠΕΡΑΣΜΑΤΑ.....	563

ΒΙΒΛΙΟΓΡΑΦΙΑ.....	571
--------------------------	------------

ΕΙΣΑΓΩΓΗ

Η παρούσα μελέτη εξετάζει την πολιτική σκέψη του Ίωνος Δραγούμη (1878-1920). Στόχος είναι να αναλυθεί το περιεχόμενο της πολιτικής σκέψης του Δραγούμη και να δοθεί μια απάντηση στο ερώτημα αν και κατά πόσο ήταν τελικά συνεπής ως πολιτικός με τις πολιτικές ιδέες που υιοθέτησε και επεξεργάστηκε. Προέκυψε έτσι το ερώτημα ποια είναι η ιδεολογία σε σχέση με την οποία θα είχε νόημα να εξεταστεί η σκέψη ενός διανοητή όπως ο Ίων Δραγούμης, που, όπως θα δούμε στην συνέχεια, ορισμένοι ερευνητές κατατάσσουν στους πρωτοφασίστες, άλλοι τον βλέπουν να καταλήγει εγγύτερα στον διεθνιστικό σοσιαλισμό και κάποιοι τον τοποθετούν στο πολιτικό περιβάλλον ενός μη επαρκώς προσδιορισμένου εθνοκεντρισμού.

Τα συμπεράσματα που έχουν εξάγει παλαιότερες έρευνες για την σκέψη του Ίωνος Δραγούμη είναι, σε μεγάλο βαθμό, αντιφατικά. Ωστόσο μια χαλαρή, έστω, σύγκλιση συμπερασμάτων που μπορεί να εντοπιστεί στις παλαιότερες έρευνες θέλει την πολιτική σκέψη του Δραγούμη να συνδέεται με τον ρομαντικό εθνικισμό, καθώς και με συντηρητικά ιδεολογικά σχήματα.¹ Τρόπον τινά αυτό αποτέλεσε έναυσμα ώστε να λάβει τον αρχικό της προσανατολισμό η δική μου έρευνα και να εξεταστεί η πολιτική σκέψη του Δραγούμη σε σχέση με τις ιδέες του πολιτικού Ρομαντισμού.²

¹ Μολοντί ο Δραγούμης στα κείμενά του άλλοτε αυτοπροσδιοριζόταν ως ρομαντικός και άλλοτε προσπαθούσε να δείξει ότι εξέφραζε πιο σύγχρονες ιδέες, όπως επισημαίνει ο Γεράσιμος Αυγουστίνος ο Δραγούμης ήταν ένα τυπικό δείγμα νεορομαντικού διανοητή. Gerassimos Augustinos, *Consciousness and history: Nationalist critics of Greek society 1897-1914*, East european quarterly, Boulder distributed by Columbia University Press, Columbia 1977, σελ. 128.

² Μια πολιτική τάση που προέκυψε από το πεδίο του συντηρητικού πολιτικού Ρομαντισμού είναι ο λεγόμενος «πολιτικός ανορθολογισμός». Ο Fritz Stern όρισε ως πολιτικό ανορθολογισμό την απόρριψη του παρόντος, την εξιδανίκευση του παρελθόντος και την προβολή της ιδεατής εικόνας του παρελθόντος που έχει διαμορφώσει η ρομαντική πολιτική σκέψη σε ένα φανταστικό μέλλον. Ο Γιώργος Κόκκινος, υιοθετώντας μια παρόμοια θεώρηση, υποστήριξε ότι ο ευρωπαϊκός εθνικισμός των τελών του 19^{ου} και των αρχών του 20^{ου} αιώνα θεμελιώθηκε στα πλαίσια του πολιτικού ανορθολογισμού, πράγμα που τον έκανε συνιστώσα της συντηρητικής αντεπανάστασης και τον έστρεψε ενάντια στο φιλελεύθερο πολιτικό σύστημα και στον πολιτικό ορθολογισμό. Η παλαιότερη εμπειρία που είχα με την βιβλιογραφία του ελληνικού εθνικισμού καθιστούσε σαφές ότι ο Ίων Δραγούμης υπήρξε κατεξοχήν εκπρόσωπος της πο-

Για τις ανάγκες της έρευνας η πρώτη τομή που πραγματοποιήθηκε ήταν η εστίαση στον πολιτικό Ρομαντισμό. Καλλιτεχνικές και λογοτεχνικές περιπτώσεις του Ρομαντισμού με απασχόλησαν μόνο στον βαθμό που συνδέθηκαν με θέματα του πολιτικού Ρομαντισμού τα οποία τέθηκαν υπό ανάλυση. Δεν θα ήταν μεθοδολογικά εφικτό να απομονωθούν εντελώς γιατί ένα από τα κύρια γνωρίσματα του Ρομαντισμού είναι η σύνδεση της λογοτεχνίας και της αισθητικής με την πολιτική. Συνεπώς το πρώτο βήμα προς τα ενδότερα της έρευνας πραγματοποιήθηκε με την απόφαση να εξετασθεί η πολιτική σκέψη του Ίωνος Δραγούμη σε σχέση με τον πολιτικό Ρομαντισμό.

Εντούτοις το ερευνητικό πεδίο εξακολουθούσε να μην έχει προσδιοριστεί επαρκώς. Από τον πολιτικό Ρομαντισμό ξεπηδούν ρεύματα που καταλήγουν τόσο σε αντιδραστικές όσο και σε ελευθεριακές πολιτικές προτάσεις. Διαβάζοντας την σχετική με τον πολιτικό Ρομαντισμό βιβλιογραφία διαπιστώνει κανείς ότι ο συντηρητικός/αντιδραστικός πολιτικός Ρομαντισμός αποτέλεσε την θεωρητική βάση από την οποία τροφοδοτήθηκε ιδεολογικά ο φασισμός.³ Από την άλλη, διαβάζοντας την σχετική με την ιδεολογία και την ιστορία του φασισμού βιβλιογραφία, συνήθως εξάγεται το ίδιο συμπέρασμα από την αντίστροφη κατεύθυνση. Αναφέρεται, δηλαδή, ότι ο φασισμός άντλησε ιδεολογικές καταβολές από τον συντηρητικό πολιτικό Ρομαντισμό. Παρ' όλα αυτά δεν έχει δοθεί επαρκής ερευνητική έμφαση στον εντοπισμό του ακριβούς σημείου που πραγματώνεται αυτή η σύνδεση του συντηρητικού πολιτικού Ρομαντισμού με τον φασισμό. Κάποιες έρευνες που το επιχειρήσαν παλαιότερα εστίασαν αποκλειστικά στον γερμανικό Ρομαντισμό και στον εθνικοσοσιαλισμό, με αποτέλεσμα να μην μπορούν να υποστηρίξουν μια ευρύ-

---

λιτικής παράδοσης του ανορθολογισμού στην Ελλάδα. Γεγονός που βάρυε στην απόφαση να εξετάσω την πολιτική σκέψη του Δραγούμη σε σχέση με τον συντηρητικό πολιτικό Ρομαντισμό. Για τον πολιτικό ανορθολογισμό στην Ελλάδα δείτε το Γιώργος Κόκκινος, *Ο Πολιτικός Ανορθολογισμός στην Ελλάδα. Το έργο και η σκέψη του Νεοκλή Καζάζη (1849-1936)*, Τροχαλία, Αθήνα 1996.

³ Ενδεικτικά παραθέτω τις παρακάτω.

Isaiah Berlin, *Οι ρίζες του ρομαντισμού*, μτφ. Γ. Παπαδημητρίου, β' έκδοση, Scripta, Αθήνα 2002, σελ. 224.

Klaus Schaefer, «Zur Wirkung der Romantik», στο Συλλογικό *Erlauterungen zur Deutschen Literatur. Romantik*, Deutsche Verlag der Wissenschaften, Weimar& Ost Berlin, 1967, σελ. 566.

τερη μεθοδολογική χρήση.⁴ Προέκυψε έτσι η μεθοδολογική επιλογή να κατευθυνθεί η έρευνα προς τον εντοπισμό του σημείου που εφάπτονται ο πολιτικός Ρομαντισμός και ο φασισμός, προκειμένου να ενταχθεί μετέπειτα ο Δραγούμης στο συγκεκριμένο σχήμα. Όμως, πόσο εύκολο ήταν να εντοπιστεί ένα τέτοιο σημείο επαφής ανάμεσα σε δυο ιστορικά φαινόμενα, όπως ο Ρομαντισμός και ο φασισμός, για τα οποία ακόμη δεν έχει αποκρυσταλλωθεί μια ευρεία σύγκλιση των ερευνητικών συμπερασμάτων;

Μια ενδιαφέρουσα προσέγγιση ήταν αυτή του F. E. Dessauer.⁵ Ο Dessauer, εξετάζοντας την κλασική μελέτη του Καρλ Σμιτ (1888-1985)⁶ για τον πολιτικό Ρομαντισμό,⁷ διαφοροποιήθηκε από τον Σμιτ

⁴ Ενδεικτικά παραθέτω τις παρακάτω.

Peter Viereck, *Metapolitics. From Wagner and the German Romantics to Hitler*, expanded edition with a new introduction by the author, Transaction Publishers New Brunswick (U.S.A.) and London (U.K.), New Brunswick, New Jersey 2009.

Fritz Stern, *The politics of cultural despair: a study in the Rise of the Germanic ideology*, University of California press, First California Paperback Edition, California 1974.

Zoltan Michael Szaz, «The ideological precursors of National Socialism», *The Western Political Quarterly*, vol. 16, no. 4, university of Utah, 1964, σελ. 924-945.

Wolf-Daniel Hartwich, *Romantischer Antisemitismus. Von Klopstock bis Richard Wagner*, Vandenhoeck & Ruprecht, Göttingen 2005.

Marco Puschner, *Antisemitismus in Kontexte der Politischen Romantik*, Niemeyer Verlag, Tübingen 2008.

Στο Orrin N. C. Wang, *Allegories of Praxis. The reading of Romanticism and Fascism in A. O. Lovejoy and Leo Spitzer*», στο περιοδικό *Clio* Vol. 20, Iss. 1, (Fall) 1990, σελ. 39-51, παρουσιάστηκε η διαφωνία των A. O. Lovejoy και Leo Spitzer για το αν και κατά πόσο απορρόφησε το πολίτευμα που εγκαθίδρυσε Χίτλερ ιδέες του πολιτικού Ρομαντισμού. Ωστόσο, μολονότι έγιναν μεθοδολογικές απόπειρες να εξηγηθεί η ύπαρξη ή η μη ύπαρξη μιας τέτοιας σχέσης, περιορίστηκαν και αυτές κυρίως στο γερμανικό παράδειγμα.

⁵ F. E. Dessauer, «Fascism and Romanticism», *University of Toronto Quarterly*, τόμος 15, τχ. 3, Απρίλιος 1946, σελ. 235-241.

⁶ Ο Καρλ Σμιτ υπήρξε μέλος μιας διανοητικής κίνησης που αναπτύχθηκε στην Γερμανία κατά τον μεσοπόλεμο και ονομάστηκε «συντηρητική επανάσταση». Επρόκειτο για μια αναβίωση παλαιότερων ρομαντικών συντηρητικών πολιτικών ιδεών στο μεσοπολεμικό ιστορικό πλαίσιο που είχε σημαδευτεί από την εμπειρία του Α΄ Παγκοσμίου Πολέμου. Το ιδιαίτερο γνώρισμα της «συντηρητικής επανάστασης» ήταν ότι στους κόλπους της αναπτύχθηκε ένα αυτονομημένο ρεύμα το οποίο ονομάστηκε «αντιδραστικός μοντερνισμός». Οι «αντιδραστικοί μοντερνιστές» ήταν διανοητές που υιοθέτησαν μόνο τις εθνικιστικές ιδέες του πολιτικού Ρομαντισμού και απέρριψαν την κριτική του Ρομαντισμού στην τεχνοκρατία. Κατέληξαν έτσι σε ένα πρωτόγνωρο για την συγκεκριμένη περίοδο ιδεολογικό κράμα που βασιζόταν από την μια στον ρομαντικό συντηρητικό οργανικό και ανορθολογικό εθνικισμό και από την άλλη στην τεχνολογική ανάπτυξη. Ο Σμιτ υπήρξε εκφραστής αυτής της τάσης και στο βιβλίο του *Πολιτι-*

και έδειξε να καταλήγει σε μια παλαιότερη παραδοχή. Υποστήριξε ότι υπήρξε στενή συσχέτιση όχι απλά του γερμανικού πολιτικού Ρομαντισμού και του γερμανικού εθνικοσοσιαλισμού, αλλά συνολικά του πολιτικού Ρομαντισμού και του ευρύτερου πανευρωπαϊκού φασιστικού κινήματος. Ο Dessauer εκτίμησε ότι ο Ρομαντισμός αντιπροσωπεύει έναν τύπο αντίληψης των πραγμάτων που όταν υιοθετείται από πλατιά λαϊκά στρώματα ανοίγει τον δρόμο στην επικράτηση του φασισμού.⁸

Ο Dessauer εστίασε στον ανορθολογισμό και τον συναισθηματισμό ως πυρήνες από τους οποίους τροφοδοτήθηκαν βασικές αρχές της φασιστικής ιδεολογίας.⁹ Ωστόσο δεν εισήλθε στο αμιγώς πολιτικό πεδίο της διανόησης του Ρομαντισμού ώστε να καταστήσει ξεκάθαρο ποιες ακριβώς ήταν οι ιδέες του πολιτικού Ρομαντισμού που υιοθέτησε ο φασισμός. Ενώ, ταυτόχρονα, με το να εστιάζει στο ανορθολογικό και συναισθηματικό στοιχείο της ρομαντικής σκέψης, περιέγραψε, όπως και ο Σμιτ, την εικόνα ενός κινήματος που δεν είχε συγκροτημένη ιδεολογία και μπορούσε να συνδεθεί με οποιοδήποτε πολιτικό κίνημα. Αφησε έτσι τον Ρομαντισμό να αιωρείται σε μια ιδεολογική απροσδιοριστία και απλά υπογράμμισε πόσο ευνοϊκή μπορεί να γίνει για την ανάπτυξη του φασισμού η δυνητική ενδυνάμωση μιας ρομαντικής κουλτούρας και αντίληψης των πραγμάτων.

Το γεγονός ότι κάτι πολύ ουσιαστικό από τον πυρήνα του Ρομαντισμού υπάρχει στην καρδιά του φασισμού καθίσταται εμφανές και από την κοινή αμφισημία των δυο φαινομένων. Αυτή η αμφισημία προϋποθέτει την αδυναμία των ερευνητών να καταλήξουν σε μια ευρεία συναίνεση αναφορικά με το τι ήταν τελικά τόσο το ένα φαινόμενο όσο και το άλλο.¹⁰

κός Ρομαντισμός παρέθεσε μια ερμηνεία που αποσυνέδεε τον παλαιό ρομαντικό εθνικισμό από το σύγχρονό του γερμανικό εθνικιστικό κίνημα. Ωστόσο, μολονότι υπήρξε εμβριθής και πρωτότυπη, η εργασία του Σμιτ οδηγήθηκε σε αστοχίες συμπερασμάτων, τις οποίες ο Dessauer και άλλοι μεταγενέστεροι διανοητές εντόπισαν.

⁷ Carl Schmitt, *Political Romanticism*, μτφ. Guy Oake, Massachusetts Institute of Technology The MIT Press, Cambridge, Massachusetts and London England 1986.

⁸ E. Dessauer, «Fascism and Romanticism», Project Muse, volume 15, number 3, University of Toronto Press, April 1946, σελ. 240-241.

⁹ Ο.π., σελ. 241.

¹⁰ Ο Roger Griffin είχε υποστηρίξει σε μια χαρακτηριστική της δυσκολίας να προσδιοριστεί με σαφήνεια ο φασισμός ως πολιτικό φαινόμενο ότι όλοι αισθάνονται πως γνωρίζουν τι είναι ο

Στην παρούσα έρευνα η παράλληλη μελέτη της βιβλιογραφίας του Ρομαντισμού και του φασισμού με οδήγησε στο συμπέρασμα ότι ο φασισμός δεν αποτελεί μια από τις ιδεολογίες της νεωτερικότητας, δίπλα στον φιλελευθερισμό και τον σοσιαλισμό. Ο φασισμός ήταν ένα πολιτικό κίνημα με ιδεολογικό, οργανωτικό και θεσμικό υπόβαθρο. Αναδύθηκε ιστορικά κατά τον μεσοπόλεμο και άντλησε κύριες ιδεολογικές του επιρροές από τον συντηρητικό πολιτικό Ρομαντισμό. Το ίδιο έκαναν και οι προφασιστικές, οι νεοφασιστικές, καθώς και πολλές συντηρητικά εθνικιστικές πολιτικές κινήσεις. Ο φασισμός δεν ήταν εκείνος που διαμόρφωσε ιδεολογικά όλες αυτές τις κινήσεις, όπως συνήθως γίνεται πιστευτό. Αντίθετα ο φασισμός διαμορφώθηκε και αυτός, όπως και οι υπόλοιπες εθνικιστικές πολιτικές κινήσεις, από μια άλλη κεντρική ιδεολογία.¹¹

Η συγκεκριμένη ιδεολογία ήταν κρυμμένη, τρόπον τινά, ανάμεσα στην θεωρία του συντηρητικού πολιτικού Ρομαντισμού και στο πολιτικό κίνημα του φασισμού. Η ιδεολογία αυτή έχει τις κύριες θεωρητικές καταβολές της στον πολιτικό Ρομαντισμό. Μολονότι οι καταβολές της ανάγονται στον 18^ο αιώνα άρχισε να αποκρυσταλλώνεται και να παίρνει συγκεκριμένη μορφή στο δεύτερο μισό του 19^{ου} αιώνα. Είναι συνυφασμένη με συγκεκριμένα ιστορικά γνωρίσματα της νεωτερικότητας και δίνει τις δικές της πολιτικές απαντήσεις στα ζητήματα που ανακύπτουν σε ένα νεωτερικό, μοντέρνο ή μεταμοντέρνο, περιβάλλον. Όσο η νεωτερικότητα υφίσταται ως ιστορική συνθήκη αυτή η ιδεολογία τροφοδοτεί με ιδέες διάφορα συντηρητικά εθνικιστικά πολιτικά κινήματα. Η συγκεκριμένη ιδεολογία έχει πέντε «θεμελιώδεις αρχές», οι οποίες αναλύονται και παρουσιάζονται στο επόμενο κεφάλαιο μέσα από ένα τυπολογικό μεθοδολογικό σχήμα. Προκειμένου να συγκροτηθεί το τυπολογικό σχήμα αποφεύχθηκε, στον βαθμό που ήταν εφικτό, μια αφαιρετική παρέμβαση που θα το καθιστούσε κεντρικό στοιχείο μιας νετετερμινιστικής χρήσης.

φασισμός και όλοι αδυνατούν να εξηγήσουν τι είναι όταν τους ζητηθεί να το κάνουν. Roger Griffin, *Fascism*, Polity Press, Cambridge 2018, σελ. 11.

¹¹ Στόχος αυτής της έρευνας δεν είναι να παρουσιάσει μια ερμηνεία του φασισμού αλλά να εξετάσει πως εντάσσεται ο φασισμός στο ευρύτερο πλαίσιο πολιτικών ιδεών που διαμόρφωσε ο πολιτικός Ρομαντισμός.